

ТУРЕЧЧИНА – ЄВРОПА: ІСТОРИЧНІ ПІДСТАВИ ПОЛІТИЧНОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО ЗБЛИЖЕННЯ

На початку третього тисячоліття, коли Туреччина має реальні шанси розпочати переговори щодо повного членства у Європейському Союзі, а Україна твердо заявляє про свої наміри приєднатися до цієї європейської структури, актуалізується питання про ймовірність повторення Україною шляху своєї південної сусідки і абсолютно доцільним видається реконструкція початків просування Туреччини до Європи. На думку багатьох дослідників, курс на Захід розпочався з підписання у 1963 р. Договору про асоціацію Туреччини з Європейським економічним співтовариством. Фактично саме ця міжнародна угода зафіксувала сам факт приєднання Турецької Республіки до Європи на правах асоційованого члена.

Проте нам видається цілком правомірним розглянути глибше коріння європейського вектора турецької політики, а саме – з'ясувати витoki тяжіння Туреччини (а раніше ще й Османської імперії) до західного світу, а відтак і до Європи. Ще у 1924 р., на початках становлення республіканського ладу в Туреччині, лідер держави К.Ататюрк зазначав: „Рух турків протягом століть зберігав постійний напрямок. Ми завжди рухалися зі Сходу на Захід”. Власне це підтверджувало спрямованість не тільки історичного руху турків з Центральної Азії до Європи, але й подальше бажання турків приєднатися до європейської цивілізації, стати її невід'ємною частиною. „Країни різні, але цивілізація – одна. І для того, щоб мати змогу прогресивно розвиватися, нація має брати участь у цій єдиній цивілізації”, – так визначив свого часу логіку історичного поступу Туреччини її перший президент¹.

Донедавна ці проблеми розглядалися суто під кутом зору марксистсько-ленінської методології, яка передбачала однобічний, класовий підхід у розгляді тих чи інших історичних явищ. Тому автор цієї статті визначила своїм завданням позбутися в оцінці тогочасних подій ідеологічних кліше, дати об'єктивний аналіз процесам, які спонукали колись могутню імперію, а потім вже й молоду республіку з переважною більшістю мусульманського населення повернутися „обличчям” до Заходу. Адже, вочевидь, це не був одномоментний і несподіваний поворот, навпаки – зумовлений цілою низкою політико-економічних і соціально-культурних факторів процес. Тому мета даного дослідження полягає у визначенні головних, на нашу думку, етапів повороту азійської мусульманської країни до Заходу з одночасним виокремленням найсуттєвіших і значущих в її історичному розвитку моментів.

Одна з наймогутніших держав Сходу, Османська імперія, історично вибудовувалася як імперія, що розташовувалася як на азійському й африканському, так і на європейському континентах. Первісно вона була тісно пов'язана з Європою не тільки територіально, але й політично та економічно через систему як міждержавних договорів, так і торговельно-економічних угод. Османська імперія, розквіт якої припав на другу половину XV–XVI ст., як будь-яке багатонаціональне державне утворення, утримувало свою єдність завдяки суворій і послідовній централізаторській політиці і, безумовно, блискуче організованій армії, що була тісно пов'язана з феодалною системою землеволодіння, а саме з тімарною системою. Державна могутність, військова сила, достатньо широка віротерпимість до християн, пишність султанського двору – все це підтримувало високий статус Оттоманської Порти серед європейських країн.

¹ Citations de Mustafa Kemal Atatürk. Réunies et traduites par Akıl Aksan. – Ankara, 1981. – P.36–37.

Відтоді Османська держава почала активно залучатися в орбіту складних європейських міждержавних відносин. На цей час припадає початок формування системи угод османської влади з європейськими партнерами, яка пізніше отримала назву „капітуляцій”. Перша подібна угода, яка надавала односторонні пільгові умови іноземним торговцям, була підписана з Францією ще у 1569 р. Не вдаючись до детального аналізу цієї та інших аналогічних угод, підкреслимо лише, що вони початково не мали в собі елементів нерівноправ’я. Згадувані угоди надавалися суто як милість всемогутнього султана, який діяв, у першу чергу, в інтересах власної держави і своїх підданих, тобто дбав про стабільне функціонування внутрішнього ринку імперії, на який мали постійно надходити різноманітні товари. Це повністю відповідало тодішнім уявленням про розвиток мусульманського економічного простору та мусульманського суспільства. Важливим було й те, що такі „капітуляції” надавалися султаном тільки на час свого правління². Вочевидь, торговельні угоди Османської імперії з європейськими державами цього періоду ми можемо розглядати як перші торговельно-економічні контакти, умови яких поки що не перешкоджали самому розвитку османського суспільства.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в умовах, коли сила інерції розвитку феодального механізму імперії ще не була подолана, але давала серйозні збої, що, безперечно, руйнувало її підвалини, все рельєфніше проступали ознаки розладу і навіть занепаду соціальної структури османської держави; все наочнішим ставало відставання імперії за рівнем суспільного розвитку від своїх європейських сусідів. Крах тімарної системи, яка була базисним елементом усієї піраміди соціальної структури османського суспільства, не тільки позначився на економічному і фінансовому становищі держави, а й завдав потужного удару османській армії, яка довгий час була непереможною завдяки своїй організації й кількості. Завойовницька місія армії, на чому будувалася й імперія, вже не могла достатньо ефективно реалізовуватися внаслідок створення антиосманської європейської коаліції, а ще більше через активне використання нової військової техніки арміями тих держав, які до неї входили.

Фатальна поразка османських військ під Віднем у 1683 р. наочно засвідчила початок відступу османів-турок з Європи. Вперше за свою історію Османська імперія не тільки не отримала ані данини, ані контрибуції, як це було у попередніх війнах з європейськими державами, але й була вимушена віддати частину завойованих раніше територій. Подальші спроби османської держави поновити свою колишню могутність на європейському театрі, що мали місце на початку XVIII ст., хоча й принесли їй деякі територіальні надбання, тим не менш унаочнили загальну тенденцію – імперія вже відчутно програвала у змаганні з європейським торговельним капіталом. Європа поступово, але впевнено переходила до капіталізму, відтак економічне, політичне, науково-технічне і особливо військове відставання імперії ставало очевидним навіть для османської правлячої еліти. З 1740 р. „капітуляції” перетворюються на нерівноправні міжнародні зобов’язання, які брав на себе османський уряд. Вони гарантували певні привілеї європейським купцям, але не передбачали того ж для османських підданих. „Капітуляції” втратили значення тимчасового одностороннього добровільного акту султана, а закріплювалися за західними партнерами на дуже тривалий термін. Фактично надання таких „капітуляцій” засвідчило початок юридичного оформлення політико-економічної залежності Османської імперії від європейського капіталу, а крім того падіння міжнародного авторитету Порти. Усвідомлення цього змусило султанський двір звернути увагу на необхідність реформування деяких державних структур на зразок європейських, і насамперед армії.

В умовах переходу держави до проведення реформ на політичній арені завжди з’являються два протиборчі табори: прибічники старої влади і реформатори, які про-

² Див.: Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. – М., 1983; Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи. – М., 1996; Кримський А. Історія Туреччини, – К., 1996; Türkiye Tarihi. Osmanlı Devleti 1600–1908. 3. cilt. – İstanbul, 1997.

понують нові шляхи розвитку країни. Побороли стару „гвардію” в умовах імперії завжди дуже складно, а іноді й неможливо. Забезпечити перемогу новим силам у тих самих умовах набагато складніше не тільки через те, що доводиться долати могутню силу інерції розвитку, але й з огляду на певні політичні та економічні звички еліти. Проте паростки нового у всіх сферах громадсько-політичного життя з’являлися навіть на старому феодально-імперському ґрунті. А носіями нових ідей виступали зазвичай представники кількісно невеликого на той час прошарку – інтелігенції, причому в імперії, створеній шляхом майже безперервних загарбань, таким прошарком виступала військова інтелігенція.

Наше припущення ґрунтується на тому, що саме у військовому середовищі ці ідеї поширювалися найактивніше зусиллями кількох представників західної військової інтелігенції, які з тих чи інших міркувань перейшли на службу до султана. Серед них насамперед слід згадати французів графа Бонневаль (служив в османській армії під ім’ям Хумбараджи Ахмед-паші) і барона де Тотта. Відзначимо, що Бонневаль заснував у Стамбулі перший світський навчальний заклад – артилерійське училище, а де Тотт створив школи артилеристів, фортифікаторів і навігаторів³. Ідеї реформування саме армії та відновлення військової могутності Османської імперії набули домінантного значення за часів правління Селіма III (1789–1807), отримавши назву „нізам-і джедід” (новий порядок). Реформування відбувалося за європейськими зразками, і вже за порівняно короткий час було досягнуто певне посилення боєздатності флоту, артилерії, піхоти. Турецькі історики зазначали, що саме в цей період „османська держава нагально потребувала військових, які б мали європейську освіту”, що власне і передбачав „новий порядок”⁴.

Але головне значення реформ полягало у заохоченні турків-османів до широких контактів з європейською наукою і культурою, до отримання турецькими юнаками європейської освіти. Водночас військова реформа не могла не стимулювати економічний і соціально-культурний розвиток імперії. Зауважимо, що сучасники вважали створений при Селімі III військово-морський флот одним з найкращих у Європі. Проте подібні вестернізовані реформи, які проводилися в умовах мусульманської країни, безумовно, на той час не могли мати великого успіху, в першу чергу через колосальний спротив могутнього яничарського війська і феодально-клерикальних кіл. Проте самі ідеї реформування суспільства підготували ґрунт для подальших його перетворень, а в османській історії почався період вестернізації (модернізації) або, іншими словами, період довготривалих реформ, спрямованих на європеїзацію османсько-турецького суспільства в цілому.

Подальше його реформування за європейськими зразками продовжувалося за часів правління Махмуда II (1808–1839), який не тільки знищив основу старого османського війська і водночас найреакційнішу силу армії – яничарський корпус, але й заклав нові підвалини державного і громадського життя Османської імперії. Історичне значення ліквідації яничарського корпусу полягало в тому, що віднині не тільки у військово-адміністративному, але й у політичному і культурному житті країни склалися сприятливіші умови для здійснення прогресивних перетворень. Уперше в османській історії реформи започатковувалися знищенням старого могутнього інституту, який потужно впливав на інші владні інституції. Саме Махмуд II розпочав формування нових органів центральної влади, аналогічних європейським (міністерств); реформував донедавна традиційну систему органів державної влади за європейськими зразками, що сприяло унормуванню діяльності урядовців усіх рівнів; нарешті ініціював створення нової системи загальноосвітніх світських шкіл. Але в умовах сильного впливу мусульманського духівництва подібні європеїзовані реформи частіше виявлялися невдалими.

³ Пророченко Н.О. Туреччина: історія, культура, географія. – К., 2005. – С. 100–101.

⁴ Akgündüz A., Öztürk S. Bilinmeyen Osmanlı. – İstanbul, 1999. – S. 230–231.

Знаменно, що за часів правління цього султана почали видаватися перші урядові газети – спочатку французькою, а згодом і османською мовами. Махмуд II став першим султаном, який не тільки регулярно був присутнім на засіданнях Ради міністрів, але й брав участь у різноманітних офіційних прийомах, культурних заходах, що влаштовувалися західними амбасадами в Стамбулі⁵. Таким чином, за часів його правління відбувалося „пробудження османського суспільства”, зв’язки між громадянами імперії та іноземцями ставали набагато інтенсивнішими, що мало позитивні наслідки для обох сторін. Варто зазначити, що, хоча реформи Махмуда II й не зачіпали основну масу населення імперії, маючи обмежений характер, в умовах країни, яка жила за канонами Середньовіччя, вони були свого роду передвісниками майбутніх глибинних зрушень у османському суспільстві. За визначенням турецьких дослідників, період правління султана Махмуда II був „періодом відродження-оновлення і наслідування Європи”⁶.

Фактично продовженням реформаторської діяльності Махмуда II стали танзіматські реформи, що являли собою значний етап на шляху європеїзації країни, її економічного і культурного розвитку. За визначенням деяких західних дослідників, епоха Танзімату в Османській імперії тривала з 1839 р. до 1876 р., а потім фактично була продовжена у період правління султана Абдулхаміда II у 1876–1909 рр. Вочевидь, що цей період був доволі довгим у суспільно-політичному житті імперії і позначився цілою низкою вестернізованих реформ, поглибив європейські впливи на османське суспільство, в якому бастионом консерватизму і по суті нереформованим залишалося лише мусульманське духовництво. Період Танзімату (сприятливих перетворень) став важливим етапом законодавчої роботи і здійснення реформ, що модернізували Оттоманську Порту, з одного боку, а з другого – сприяли подальшій централізації адміністрації і впливу держави на османське суспільство. Початок цих реформ пов’язаний з ім’ям видатного державного діяча Османської імперії Мустафи Решид-паші, який ще при Махмуді II очолював Раду загальнокорисних робіт для вироблення проекту нових реформ. Але тільки після смерті Махмуда II, подолавши серйозний опір противників з числа вищої бюрократії імперії, прибічникам Решид-паші вдалося переконати султана проголосити указ про реформи. Реформування державних і правових інститутів імперії до певної міри європеїзувало політичне життя країни. Реформи декларували рівність християн і мусульман, хоча таке рівноправ’я залишалося лише на папері.

Реформи 40–50-х рр. XIX ст., які турецькі історики вважають першою фазою Танзімату, стали в дійсності важливим етапом на шляху економічного, політичного і культурного розвитку Османської імперії. В цей час були проголошені принципи недоторканності та гарантії життя, майна і честі громадян імперії незалежно від віросповідання, на основі чого були розроблені та набули чинності деякі закони, що забезпечували їх реалізацію. Таким чином, уперше в історії східної, суто феодальної імперії запроваджувалися закони, які проголошували ідеали буржуазної революції, закладалися надійні підвалини майбутнього економічного і культурного розвитку держави, все суттєвішими ставали європейські впливи.

Другий етап реформ Танзімату розпочався після Кримської війни, яка несприятливо позначилася на суспільно-економічному розвитку Османської імперії. Економічні та фінансові збитки, втрата практично всієї армії, отримання західними державами права втручатися у внутрішні справи імперії – все це вимагало від османської влади здійснення нагальних заходів для відродження могутності держави та відновлення її ресурсів. Танзіматські реформи цього періоду здійснювалися головним чином під керівництвом двох видатних представників нової бюрократії – Алі-паші та Фуад-паші. Вони були прибічниками поміркованих реформ адміністрації, юстиції і просвіти, а самі реформи розглядали як засіб збереження і зміцнення Османської імперії і панівного

⁵ Shaw S.J., Shaw E.K. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. – V. II. – Cambridge, 1977. – P. 49.

⁶ Akgündüz A., Öztürk S. Op. cit. – S. 237.

становища турків у державі, а також послаблення національного антиосманського руху і припинення іноземного втручання у внутрішні справи країни.

Серед найважливіших заходів цього періоду можна вважати розробку нового аграрного законодавства, а саме прийняття у 1858 р. „Закону про землю”, який певним чином стимулював розвиток буржуазних відносин у системі землеволодіння і землекористування, що, безумовно, було кроком уперед у порівнянні зі старою суто феодальною системою. Характеризуючи зміни в аграрному законодавстві та в сільському господарстві загалом, необхідно згадати про нове явище у землекористуванні – утворення чіфтіліків, які фактично були перехідною формою земельної власності у період розпаду феодальних відносин у сільському господарстві та носили ознаки капіталізму. Таким чином, саме ці форми землекористування ставали важливим фактором розвитку сільського господарства.

Реформи Танзімату сприяли централізації верховної влади, яка спиралася на новий прошарок правлячого класу – бюрократію. Представники саме цієї верстви склали тогочасне покоління османів, які були переконані у необхідності модернізації країни з огляду на численні хвилі політичних і військових криз, що раз у раз сколихували імперію протягом сторіччя.

Суттєві зміни відбувалися у системі освіти, зокрема відкривалися іноземні школи (у 1863 р. – американська школа, яка отримала назву Роберт коледж), інші навчальні заклади, що засновувалися австрійськими, французькими, англійськими, німецькими та італійськими місіонерами. Таким чином здобутки європейської освіти різними шляхами діставалися доволі закритого традиціоналістського османського суспільства. Безумовно, існували величезні проблеми не тільки у цих школах, але й загалом в усій системі освіти в імперії, але завдяки ній вже виховувалася нова бюрократія (як центральної, так і місцевої ланок), яка багато в чому послідовно відстоювала свої позиції і усвідомлювала, що є кориснішим для розвитку держави.

Не зупиняючись детально на всіх реформах цього періоду, варто підкреслити, що вони привели до певних позитивних зрушень у політико-адміністративному, економічному і культурному житті країни. Але попри це, їх кінцеві результати ніяк не відповідали тогочасним потребам розвитку величезної держави. Така невідповідність призвела до поступової акумуляції незадоволення у різних соціальних верствах населення. Виразником цього незадоволення і виразником нових політичних ідей і концепцій ставала молода турецька інтелігенція – феодально-бюрократична за походженням, але вже буржуазна за поглядами. Саме в її середовищі вперше з'явилися і згодом були цілісно сформульовані ідеї перетворення Османської імперії в конституційну монархію, що розглядалося як головна підстава для подальшого соціально-політичного і культурного прогресу країни.

Конституційний рух зародився в імперії у середині 60-х р. XIX ст. і відіграв важливу роль у суспільно-політичному житті країни аж до розгону першого турецького парламенту. На той час Європа була охоплена революційними подіями 1848 р., після яких найбільші європейські країни вже впевнено розвивалися за новими економічними і політичними законами, натомість Османська імперія, дуже повільно реформуючись, суттєво відставала від них. Представниками нової інтелігенції у Стамбулі було створено „Товариство нових османів” (1865 р.), яке мало своїх послідовників як з числа військової інтелігенції, так і серед чиновників-урядовців, учителів, творчої інтелігенції. Діяльність товариства довгий час тривала в еміграції, де спочатку в Лондоні, а згодом у Женеві виходила газета „Хюррієт” („Свобода”), що стала найвизначнішим виданням вільної преси цієї течії турецької політичної думки 1860-х рр., на сторінках якої публікувалися основні ідеї нових османів.

Лідером конституційного руху був видатний державний діяч Мідхат-паша, якому вдалося згуртувати навколо себе всіх, хто був незадоволений тогочасним султанським режимом і урядом. Варто підкреслити, що керівництво конституціоналістів співробітничало з представниками немусульманських народів. Найближчим радником Мідхата

був дипломат, представник вірменських ділових кіл столиці Григор Отян. У розробці конституційних проектів брав участь і заступник міністра закордонних справ імперії грек Олександр Каратеодорі. В одній з комісій з підготовки положень конституції разом з лідерами конституціоналістів (Намик Кемал і Зія-бей) працювали член Державної ради вірменин Чаміч Ованес і деякі інші представники немусульманських общин Стамбула. Звичайно, це співробітництво не означало беззаперечної підтримки конституціоналістів усім немусульманським населенням імперії. Перш за все тому, що Мідхат-паша і найближчі його прихильники не йшли далі ідеї рівності всіх підданих за умови збереження верховної влади султана⁷.

Одним з наслідків конституційного руху стало прийняття у грудні 1876 р. першої в історії Османської імперії Конституції, яка стала важливим політичним документом держави. Безумовно, що головні положення цього документа базувалися на близьких за змістом і духом європейських конституціях, але перший османський Основний закон мав і свої особливості. Проголошуючи принцип свободи і рівності всіх підданих імперії без різниці віросповідання, принцип недоторканності власності і житла, свободу слова і обов'язковість отримання початкової освіти, а також принцип гласності та незалежності судів, Конституція стверджувала, що Османська імперія залишатиметься єдиною і неподільною державою. Всі піддані імперії проголошувалися османами, попри їх релігійні переконання: „Всі османи є рівними перед законом. Вони мають однакові права і обов'язки перед країною” (стаття 17)⁸. Іслам залишався єдиною офіційною релігією держави.

Прийняття Конституції, в якій проголошувалися буржуазні свободи, у країні, де панував реакційний феодально-султанський режим, було прогресивним явищем, але мало вплинуло на життя самої імперії. Конституція не була по-справжньому „документом у західному стилі”, але вона об'єднала попередній османський досвід і практику більше, ніж видавалося спочатку, хоча розділення гілок влади мало номінальний характер, а інституційні зміни скоріше відобразили еволюцію, ніж радикальний відхід від минулої практики. На думку західних і турецьких дослідників, загалом Конституція 1876 р. у формі, зрозумілій Заходу, містила такі положення щодо прав людини і базових інститутів, які набули розвитку протягом попереднього, майже півсторічного періоду Танзімату. Перш за все, було утворено парламент західного типу, якому спільно з Державною радою були делеговані відповідні законодавчі функції, що забезпечувало баланс влади в імперії. Члени конституційної комісії, які входили до тогочасного уряду, хоча і під пильним контролем нового султана, робили все можливе для продовження танзіматських реформ.

Скликаний у лютому 1877 р. перший османський парламент проіснував біля року і після проведення двох сесій був розпущений за наказом султана, а конституція, хоча і не була скасована, практично не діяла в умовах фактично абсолютистської влади Абдул Хаміда II. Аналізуючи більш як тридцятирічний (1876–1909 рр.) період правління цього султана, не можна не звернути уваги на те, що на ці роки припала активізація діяльності нових османів, прийняття конституції, короткочасна робота парламенту, іншими словами, в цей час відбувалося певне реформування суспільно-політичного життя країни у „танзіматському річищі”. Тому, очевидно, невірно було б стверджувати, що цей султан посів трон з єдиною метою встановлення власного авторитарного режиму. На початку свого правління Абдул Хамід II підтримував зв'язки з лідерами нових османів, прагнучи працювати разом задля процвітання держави і султанату. Проте низка тяжких воєнних поразок у балканських війнах і збройних зіткненнях з Росією, перебіг яких поставив Стамбул під загрозу захоплення російськими військами, катастрофічні наслідки Берлінського конгресу 1878 р., серйозні внутрішні проблеми великої і багатонаціональної імперії – все це спонукало султана вдатися до запрова-

⁷ Петросян Ю.А. Древний город на берегах Босфора. Исторические очерки. – М., 1986. – С.202.

⁸ Shaw S.J., Shaw E.K. Op. cit. – P. 177.

дження жорстких заходів із зміцнення абсолютистської влади, що розглядалася ним і його прибічниками як метод захисту імперії, яка розвалювалася.

Вочевидь, що роки боротьби за першу конституцію стали для щойно народженої, нової османської буржуазії серйозною пробою сил в обстоюванні своїх прав і реформуванні держави в цілому. Напевно, немає жодних підстав вважати також, що ця буржуазія була на боці християнського населення, яке прагнуло до національного самовизначення. Навпаки, ця верства османського суспільства була зацікавлена у подальшому розвитку імперії як головного джерела її збагачення.

Наприкінці XIX – початку XX ст. Османська імперія все більше потрапляла у залежність до західних фінансових і економічних впливів, що не могло не позначитися на її політичному курсі. На думку деяких дослідників, саме цей період характеризувався фактично втратою імперією економічної, а в деякій мірі й політичної незалежності. Такий стан речей не міг не викликати невідворотного протесту тих громадських сил і рухів, які протягом багатьох десятиліть докладали всіх зусиль до просування реформ, складаючи соціальну базу конституційного руху. Найактивніше опозиційні настрої проявлялися у середовищі турецької різночинної інтелігенції, серед освіченого офіцерства, у деяких представників вищої бюрократії. Яскравим проявом цього процесу став молодотурецький рух, який поширювався як на теренах самої імперії, так і поза її межами, насамперед у Західній Європі, що не могло не привнести до нього західних ідей.

Центральним ідеологічним стрижнем молодотурецького руху стали ідеї відновлення конституції і конституційного ладу, парламентаризму, османізму і свободи. Ці вимоги молодотурків мали на меті, в першу чергу, запобігти розпаду Османської імперії з подальшим її поділом між великими державами. Подібні ідеї і раніше висувалися новими османами, але наприкінці XIX – на початку XX ст. вони все виразніше ставали на порядок денний, набуваючи неабиякої актуальності. Одним з найвпливовіших осередків молодотурецького руху стала організація „Єднання і прогрес”, яка об’єднала представників не тільки учительства і студентства, але й вищої бюрократії, армійського офіцерства і навіть членів улемів. Осередки молодотурків були створені майже у всіх військових, середніх цивільних і спеціальних училищах Стамбула. Цікаво, що, відкриваючи свої відділення на місцях, у різних регіонах величезної імперії, молодотурки продовжували послідовно виступати за неподільність і єдність Оттоманської Порти всупереч закликам „націоналістичних груп меншин”, які також активізували свою діяльність у Європі.

Початок XX ст. став для імперії короткою „весною оновлення”, тому що саме влітку 1908 р. під впливом виступів молодотурок султан видав укази про проведення парламентських виборів, недоторканість житла, ліквідацію таємної поліції і заборону цензури. Молодотурки домоглися зменшення витрат на утримання султанського двору, в столиці стало можливим створення нових громадсько-політичних і наукових організацій, спілок, клубів. Восени того ж року після тридцятирічної перерви поновив роботу парламент, головою якого було обрано одного з лідерів молодотурків Ахмеда Різа-бея, який повернувся до Стамбула після двох десятиліть вигнання. В дійсності молодотурецька революція була „однією з найдивніших подій такого роду в історії”⁹, радше це була серія стихійних виступів протягом 1907–1908 рр., першопричиною яких були більше економічні та фінансові, а не ідеологічні мотиви. Врешті-решт, коли революція відбулася, султана просто примусили скликати парламент, тобто виконати одну з головних вимог „революціонерів”, а питання про повалення суверена навіть й не піднімалося. Фактично молодотурецька буржуазна революція, як будь-який масовий рух, мала свої злети і спади, невдачі та перемоги, а завершилася встановленням молодотурецької військової диктатури. З кінця 1913 р. вся влада в країні опинилася в руках „тріумвірату” – військового міністра Енвер-паші, міністра внутрішніх справ Талаат-паші (одночасно голови центрального комітету партії „Єднання і прогрес”), мор-

⁹ Shaw S.J., Shaw E.K. Op. cit. – P. 266.

ського міністра і військового губернатора Стамбула Джемаль-паші. При цьому де-юре ніхто не позбавляв влади султана Мехмеда V, сходження якого на трон свого часу забезпечили самі ж молодотурки.

Першочергове завдання революціонери-молодотурки вбачали в боротьбі зі своїми політичними супротивниками, оголосивши поза законом всі опозиційні партії і заарештувавши близько 300 політичних діячів. З приходом до влади молодотурецького військового тріумвірату в Османській імперії різко посилився вплив кайзерівської Німеччини. Військовий міністр Енвер-паша, який довгий час займав посаду військового аташе у Берліні, запросив до Туреччини німецьких військових радників, а турецькі збройні сили перейшли фактично під контроль німецької військової місії під командуванням Лімана фон Сандерса¹⁰. Таким чином, Османська імперія вступала у Першу світову війну як союзник Німеччини, при цьому не будучи готовою до війни ані в економічному, ані у військовому відношенні.

Варто зазначити, що початок війни уряд молодотурків використав для покращення зовнішньополітичного і економічного становища країни: були видані укази султана про ліквідацію режиму капітуляцій, а пізніше скасовані всі договори, укладені на їх основі. Проте в умовах війни і фактичної залежності імперії від Німеччини цей крок не мав реального значення. У цей важкий період колись прогресивна організація молодотурків перетворювалася на силу, яка придушувала будь-які прояви свободи і опозиційності думок. Більше того – влада вдалась до проведення депортацій немусульманського населення імперії, що супроводжувалося кривавими розправами. Молодотурецька ідея збереження могутньої османської держави не витримала перевірки часом, а її реалізація в тогочасних умовах завершилася втратою більшості земель, населених національними меншинами. На кінець 1918 р. територія колишньої величезної імперії обмежувалася лише Малоазійським півостровом і невеличкою частиною південно-східної частини Балкан – Фракією. Неспроможність султана керувати державою, жорстокість молодотурецького режиму і тяжкі поразки на фронтах суттєво підсилювали незадоволення, в першу чергу серед військових, які залишалися найбільш освіченою і європеїзованою частиною османського населення. Саме в їх середовищі зародився національно-визвольний рух новітньої доби, завдяки якому турки відстояли свій державний суверенітет, а також модернізували країну.

Таким чином, весь довгий шлях реформ, розпочатий султаном Селімом III, продовжений Махмудом II, новими османами, молодотурками, не зміг радикально змінити внутрішню і зовнішню політику Османської імперії, суттєво оновити її політичні та соціальні структури в європейському дусі, що призвело до загибелі колись могутньої феодальної держави на початку XX ст. Проте сам факт її загибелі спонукав передову військову інтелігенцію до перегляду принципів побудови майбутньої турецької держави. І вибір був зроблений на користь буржуазних республік Європи. „Падіння Оттоманської імперії почалося того дня, коли дуже горда своїми перемогами, здобутими над Заходом, імперія розірвала зв'язки, які з'єднували її з європейськими націями. Це була помилка. Ми не збираємося її повторювати”, – підкреслював у 1924 р. Президент Турецької Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк¹¹. Подібне бачення майбутнього турецької держави, тісно пов'язаної із Заходом, стало наріжним принципом зовнішньої політики республіканської Туреччини.

Не зупиняючись на самому розвитковій події національно-визвольного руху, етапах перемоги республіканців тощо, звернемо увагу лише на наступне. Державно-політичне відродження турецької нації відбувалося у той період, коли в іншій, колись могутній Російській імперії стався більшовицький переворот, який призвів до утворення тоталітарної Радянської Росії. Комуністичний уряд Москви, як і національний уряд Туреччини, конче потребував зовнішньої підтримки, причому не тільки фінансо-

¹⁰ Петросян Ю.А., Юсупов А.Р. Город на двух континентах. – М., 1977. – С. 158–159.

¹¹ Citations de Mustafa Kemal Atatürk. Réunies et traduites par Akıl Aksan. – P. 37.

вої і військової, але головно – політичної. Країна Рад надала таку різнобічну допомогу молодій Туреччині, сподіваючись не просто на подяку і дружнє ставлення, але розраховуючи на стратегічне партнерство і переорієнтацію зовнішньої політики республіканської Туреччини на велику, вже більшовицьку, Росію. І Анкара пішла на підписання низки договорів про співробітництво і дружбу з Москвою, УСРР і республіками Закавказзя. Але, попри це, національно свідоме молоде керівництво турецької держави, в першу чергу її лідер К.Ататюрк, не збирався укладати далекосяжних союзів з більшовиками, натомість чітко визначило курс на Захід, до Європи, тому що орієнтація на Росію могла завести країну в безвихідь. На нашу думку, саме цей період став найважливішим для вироблення турецького зовнішньополітичного курсу, який завжди був спрямований на Захід.

Звичайно, становлення республіканської Туреччини відбувалося не в простих умовах. Зокрема, мали місце й розбіжності в ідеологічних засадах національного руху: продовжувався внутрішній конфлікт між лаїцизмом і релігійними почуттями, між радикалізмом і реакцією, республіканізмом і монархізмом, тюркізмом і османізмом. Але дві головні, базові ідеї, навколо яких тривали найзапекліші суперечки, можна умовно окреслити як „східний” і „західний” ідеали¹². Для тих, хто сповідував „східний” ідеал, Схід означав опозицію до західного імперіалізму, який „поглинув” могутню Османську імперію. Більшовицька Росія виступала до деякої міри взірцем, тому що вона, перше, перемогла західний імперіалізм, а по-друге, ліквідувала царський режим і встановила новий революційний порядок. „Східний” ідеал передбачав заміну султана-халіфа республіканською формою правління, яка б базувалася на народному суверенітеті.

Прихильники „західного” ідеалу залишалися вірними молодотурецькій ідеї конституційного режиму, побудованому суто на західних засадах. Більше того, вони підтримували старий оттоманський устрій-порядок, який мав своєю основою султанат-халіфат, щоправда, обмежений і контрольований конституцією. „Західники” виступали послідовно як проти радикальних політичних, соціальних або економічних реформ, так і проти тісних контактів з Червоною Росією. Найрадикальніші пропозиції „східняків” щодо парламентських виборів на корпоративній основі з наданням права голосу жінкам були відхилені як суто більшовицькі.

Проте чітко розрізнити погляди цих двох угруповань є доволі непросто. Адже більшість „східняків” були турецькими патріотами і реформаторами у молодотурецькій традиції, але аж ніяк не симпатиками комуністів, у чому їх звинувачували опоненти. До того ж Конституція 1921 р. була на загальний результат їх зусиль і відображала ідеали Руссо і Французької революції більше, ніж це робила радянська система. „Західники” ж намагалися проігнорувати реакцію Заходу на старий режим, надаючи великого значення збереженню монархічних традицій і старій соціально-економічній системи. Послідовники „західного” ідеалу щиро переймалися необхідністю збереження політичних і структурних норм ісламу, в той час як „східняки” намагалися довести, що власне їх ідеї були сумісні з його основними соціальними принципами. Принагідно слід відзначити, що ці дві течії абсорбували до свого складу значну частину ісламського духовництва, що забезпечувало дотримання досить стійкого балансу між ними. Врешті-решт ідеали Турецької Республіки були вироблені шляхом динамічної взаємодії між „східним” і „західним” ідеалами, але ніяк не перемогою одного над іншим. Лідер національно-визвольного руху Мустафа Кемаль сформулював програму нової Туреччини, прийнявши радикальну програму „східняків” без її більшовицьких нашарувань і конституційний лібералізм „західників” без султанату. Додамо також, що, скориштувавшись війною, Кемаль установив у республіці свою особисту диктаторську владу.

Надзвичайно важливим було і те, що нова турецька держава відкинула доволі „прозорі” пропозиції північного сусіда приєднатися до міжнародного комуністичного руху (ймовірність цього все ж таки існувала, бо в оточенні Кемаля знаходилася не-

¹² Shaw S.J., Shaw E.K. Op. cit. – P. 351–352.

лика група комуністів), а вибрала шлях проведення „значних реформ, які є важливішими і глибшими, ніж будь-яка революція”. Про це вже у 1935 р. чітко заявив перший Президент Туреччини, який послідовно обстоював республіканські ідеали та виступав за проведення соціальних реформ: „У Туреччині немає більшовизму. Тому що найперша мета турецького уряду – забезпечення свободи і щастя народу”¹³.

Учасники Лозаннської конференції 1922–1923 рр. де-факто і де-юре визнали перемогу кемалістських сил у Туреччині, надавши Ататюрку можливість закінчити роботу із розбудови республіки. Ліквідувати державний механізм Османської імперії, який проіснував майже 640 років, а на його руїнах побудувати нову державу – для цього потрібні були не тільки політичні, фінансові, військові сили, але й ідеї, які могли згуртувати націю, яка звикла бути панівною, а тепер мала стати рівною серед рівних. І кемалісти зуміли виробити такі ідеї і принципи, які не тільки об’єднали турецьке суспільство, але й лягли в основу створення Турецької Республіки.

Реформатор Ататюрк і його однодумці виступили ініціаторами багатьох радикальних змін у турецько-османському суспільстві, яке все чіткіше перетворювалося саме на турецьке. Республіканська Туреччина (з жовтня 1923 р.), проголосивши шість стріл-принципів свого національного лідера (революційність, республіканізм, націоналізм, народність, етатизм і лаїцизм), упевнено стала на такий шлях розвитку, яким вже давно рухалася західна цивілізація. Варто підкреслити, що втілення в життя останнього принципу відбувалося доволі складно. Як зазначав український політолог П. Варбанець, „єдиною значною перепорою просування європейської республіканської концепції залишався могутній інстинкт самозбереження традиційної духовної сфери життя турецького суспільства, яка важко реорганізувалася і в якій панував іслам, що, власне, і зумовило її витіснення новою владною елітою на периферію громадського життя з метою „розчистки” соціального простору для становлення європейської державної моделі”¹⁴. Таким чином, ідея лаїцизму на практиці мала запобігти самій можливості переходу політичної влади до ісламістських сил. Але спроба здолати у той час ідеологічну могутність ісламу і халіфату була найсміливішим кроком нової влади. У березні 1924 р. Великі національні збори Туреччини прийняли рішення про скасування халіфату. Обґрунтовуючи цю історичну постанову, Ататюрк писав: „Ми не можемо наражати незалежність Турецької Республіки на небезпеку його (халіфату) подальшого існування. Халіфат для нас врешті-решт має не більше значення, ніж історична подія-пам’ять”¹⁵. У тому ж році турецький лідер ще раз підкреслив, що „халіфат ніщо інше, як міф минулого, якому немає місця у сучасному світі”. Не змінив він своєї думки і пізніше, зауваживши, що „у Турецькій Республіці немає офіційної релігії... Турецька держава – лаїстична. Кожний індивідуум вільний у виборі релігії”¹⁶.

Аналіз перебігу подій національно-визвольної боротьби турецького народу, процесу становлення республіки, проведення кардинальних реформ у державі (політичних, економічних, ідеологічних, культурних) засвідчив незворотний шлях Туреччини до Заходу і західної цивілізації. У міжвоєнний період країна мала вирішити низку серйозних внутрішньополітичних і соціально-економічних проблем, і задля цього Туреччина приймала допомогу як зі Сходу, так із Заходу. Щоправда, вже з другої половини 1930-х рр., тобто після смерті Ататюрка, відчутнішою ставала залежність Турецької Республіки від свого колишнього союзника – Німеччини.

Наступним важливим кроком Туреччини до Заходу слід уважати прийняття турецьким урядом програм розвитку, які були запропоновані західними державами після закінчення Другої світової війни. У березні 1947 р. американський президент

¹³ Citations de Mustafa Kemal Atatürk. Réunies et traduites par Akıl Aksan. – P. 38, 43.

¹⁴ Варбанець П. А. К вопросу о зарождении и эволюции идеологии кемализма в Турции // Турция в XX веке: Сб. ст. – М., 2004. – С. 171.

¹⁵ Shaw S.J., Shaw E.K. Op. cit. – P. 369.

¹⁶ Citations de Mustafa Kemal Atatürk. Réunies et traduites par Akıl Aksan. – P. 49–50.

Г.Трумен представив Конгресу програму військової і економічної допомоги Туреччині та Греції. На думку деяких дослідників, її ухвалення призвело до посилення втручання США у вирішення проблем „турецької безпеки і економічного розвитку, що стало основним елементом у політиці обох країн протягом наступних трьох десятиліть”¹⁷. Турецька правляча еліта підтримала „доктрину Трумена”, яка передбачала створення військових баз у Східному Середземномор’ї і – фактично – перетворення Туреччини на військового і політичного партнера США, що створило потенційну небезпеку Радянському Союзу. Нині загальновідомо, що такі дії були звичайним елементом у післявоєнному протистоянні між комуністичним Сходом і капіталістичним Заходом. І Туреччина вже вкотре недвозначно підтвердила свій західний вибір, розпочавши створення воєнно-політичної коаліції із Заходом.

Турецько-американська угода про військову допомогу і співробітництво була ратифікована в Анкарі 1 вересня 1947 р. А з 1948 р. Туреччина почала отримувати військове спорядження і зброю, допомогу в спорудженні транспортних систем – тобто все, що згодом перетворило турецьку армію на могутню військову силу, другу після американської у системі НАТО. Але якщо „доктрина Трумена” „схилила” турецьку державу до США, одночасно прищеплюючи їй демократичні ідеали американського зразка, то „план Маршалла”, був не тільки спонсорським проектом, але й планом, який „заохочував” усі європейські нації до вирішення своїх проблем власними засобами, тобто був тим містком, який зв’язував Туреччину з Європою. На думку деяких аналітиків, „завдяки США і доктрині Трумена, Туреччина мала змогу вступити до оборонних структур Заходу, але вона і досі бореться за завершення процесу інтеграції з Європою на правах повноправного члена, процесу, започаткованого планом Маршалла”¹⁸.

У липні 1947 р. Туреччина разом з іншими 15 країнами, що приєдналися до цього плану, взяла участь у Паризькій конференції „Європейського економічного співробітництва”, що було своєрідним визнанням Турецької Республіки як рівноправного партнера. Конференція утворила Комітет європейського економічного співробітництва, що мав підготувати спільну доповідь про стан економічних ресурсів усіх цих країн і обґрунтованість їх заявок на отримання американської допомоги¹⁹. На думку тодішнього міністра закордонних справ Туреччини Н. Садака, який неодноразово підкреслював бажання своєї країни зробити власний внесок у розбудову європейської стабільності та єдності, створений комітет був лише початком набагато більшої і міцнішої організації у Європі. За офіційними даними, Туреччина отримала 354,2 млн. доларів за весь час дії „плану Маршалла”.

У такий спосіб було покладено край фактичній ізоляції Туреччини, до якої країна потрапила під час Другої світової війни. Крім того, всі вищезгадувані угоди сприяли прийняттю Турецької Республіки до низки європейських структур, зокрема вона стала однією з шістнадцяти держав-засновниць Організації європейського економічного співтовариства (1948 р.). Туреччина розглядала вступ до цієї організації як рамкову угоду для інтеграції до Європи і цивілізованого світу взагалі. Голова турецької делегації на сесії Європейського парламенту у вересні 1948 р. заявив, що „Туреччина як європейська держава завжди буде прихильницею об’єднаної Європи” і завжди захищатиме здійснення „священих ідеалів”²⁰. З того часу турецькі політичні діячі не втомлювалися наголошувати на тому, що з часів кемалістського руху, коли у Туреччині створено сучасну, вестернізовану і європеїзовану державу, країна ніколи не зрікалася ідеї об’єднаної Європи. Вже наприкінці 1940-х рр. питання інтеграції Туреччини до єдиної Європи завжди пов’язувалося з проблемою релігійної і культурної ідентичності. Зви-

¹⁷ Shaw S.J., Shaw E.K. Op. cit. – P. 400.

¹⁸ Çaliş Ş. Turkey’s Integration with Europe: Initial Phases Reconsidered // Perceptions. – 2000. – June-August. – P. 45.

¹⁹ Дипломатический словарь. Т. 2. – М., 1971. – С. 528.

²⁰ Çaliş Ş. Op. cit. – P. 50–52.

чайно, інші проблеми були не менш важливими, але стосовно турків і Туреччини саме цей аспект завжди залишався вельми актуальним. Очевидно, що через це турецька держава не була запрошена на підписання Статуту Ради Європи, яке відбувалося у травні 1949 р. у Лондоні в присутності представників десяти європейських країн. До речі, у квітні того ж року при утворенні НАТО Туреччину знову було проігноровано, причому використано досить формальний привід – „неатлантичність” країни. Таке несприйняття Туреччини як частини Європи викликало низку виступів серед турецької громадськості та серію критичних публікацій у турецькій пресі.

Азіатська країна в Європі, європейська країна в Азії – так можна охарактеризувати сучасний стан Турецької Республіки на геополітичній карті світу. Османсько-турецька присутність у Європі з XV і до початку XX ст. не могла не позначитися на історії, культурі держави, не привнести нові ідеали та нові цінності. Але іслам був і залишається головним компонентом турецької культурної ідентичності, а утримання балансу між мусульманами і немусульманами, підтримання толерантності у суспільстві було визначальною рисою існування самого османсько-турецького суспільства. Величезне значення мало те, що Турецька Республіка з 1923 р., як і будь-яка європейська країна, визнала верховенство законів, індивідуальні та політичні права та свободи за головні принципи побудови держави. Важливим було й те, що кінець 40-х рр. XX ст. став початком протистояння Схід – Захід, комунізм – капіталізм, тобто провісником „холодної війни”, в якій Захід був конче зацікавлений у надійних союзниках на Близькому і Середньому Сході, що й вирішило долю Туреччини як форпосту Заходу. В 1952 р. країну було прийнято до НАТО, що засвідчило закінчення процесу оформлення військово-політичного альянсу із західним світом, після чого Турецька Республіка стала не просто його політичним, але й військовим партнером.

Відтак стає зрозумілим, що підписання в 1963 р. Договору про асоціацію Туреччини з Європейським економічним співтовариством стало логічним продовженням попереднього розвитку, спрямованого на Захід. Обсяг даної статті не дає змоги детально проаналізувати кожний етап наближення країни до Європи, але автор намагалася окреслити магістральні шляхи цього процесу, починаючи зі спроб реформування Османської імперії і докорінними перетвореннями Кемаля Ататюрка у Турецькій Республіці та закінчуючи післявоєнним стрімким включенням турецької держави до західних воєнно-політичних і економічних структур. І хоча, як зазначають турецькі аналітики, „Туреччина не змогла остаточно „схопити” західну цивілізацію, проте серйозні кроки на цьому шляху зробила”²¹.

²¹ Babahan E. Türkiye'nin Yolu Bellidir // Sabah. – 2003. – 10 Kasım.